

Dienes Valéria: William James*

Tisztelt hallgatóság!

stájer fenyvesek között egy francia kémikustól tudtam meg, hogy William James, Amerika nagy pszichológusa meghalt. Mélyen megindított a hír, mert ez az őszinte nagy ember barátja lett mindazoknak, akik őt meg akarták érteni és a meghatottság szomorú örömeivel fogadtam el a *Huszdik Század szerkesztőségétől*, illetve a *Társadalomtudományi Társaság* vezetőségétől nemsokára hozzám érkezett felhívást, hogy itt előszóval, ott írásban emlékezzem meg róla.

Miközben azonban könyveit azzal a gondolattal lapoztam, hogy Önöknek beszélni fogok róla és írásainak hatása alatt engedtem mindjobban egygé olvadni és domináns tulajdonságaiban kidomborodni az ő elmúlt egyéniségét, mind élénkebben tolt fel bennem egy előbb féltudatos, majd sürgető kérdés. A mi társaságunk progresszív emberek társasága és progresszív gondolkodás alatt nálunk materializmust, monizmust értenek. James azonban nem volt materialista, nem monista, sőt még csak nem is dualista, hanem pluralista. Mit keres ő e helyen és mit keresek én itt az ő nevével az ajkamon? Tovább lapoztam a könyveket, válaszért.

És ezek a kedves, nagybetűs, elegáns angol könyvek, melyek mindenikéhez egy néhány bájos délutánunk emléke fűződik, ezek az ötletes, gazdag, néha naiv, de sohasem üres könyvek,

* Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak 1910. október hó 18-án tartott felolvasó ülésén.

ezek az egész meggyőződéssel, nagy hitekkel megírt, őszinte hangú könyvek nem késtek a válaszadással. A materializmus progresszívebb dogma a spiritualizmusnál, a monizmus mai formájában, újabb dogma a dualizmusnál, de mindnyájan dogmák. Ténytelen hitek, valóságnak kikiáltott hipotézisek, igazságnak vett kívánságok. Részletigazságoknak az ismeretlen egészre való alkalmazásai, intellektuális álmok, amelyekről mindegy, hogyan álmodjuk őket, mert a világ egészére vonatkoznak és mindaz, amit a világ egészéről mondunk, nemcsak hogy igazolhatatlan, hanem értelmetlen. Értelmetlen, mert világunk nem kész, hanem részeiben folyton születő és pusztuló világ és mikor Clausius azt mondta, hogy a „világ energiája állandó és entrópiája növekedik”, — nem mondott egyebet, mint egy szép mondatot. Az izmusok hipotézisek, nem beszélnek a valóságról, csak arról, hogy milyennek szeretnők azt a valóságot. A valóság kémlelésének, az igazság kutatásának módjairól beszélnek csupán. Ezekben a módokon Tehet vitázni, ellenkező véleményű táborokba oszlani, de még mindig lehet egynek maradni az igazság kívívásában. Izmusok csak addig választanak szét, míg dogmaként kezeljük őket; ha beláttuk, hogy pusztán munka-hipotézisek, akkor az igazság kritériumát nem abban fogjuk keresni, hogy mily módszerrel indultunk fel, kutatására, hanem hogy mily eseményekhez érkeztünk, mikor megtalálni véltük. A verifikálásban lesz így az igazság, az esemény, az aktivitás lesz konkrét tartalma és az így bevált igazságról nem fogjuk többé azt kérdezni, miféle izmus fonalán jutottunk hozzá, az ilyen igazságot mindenféle izmus rácsai mögül tisztelettel fogjuk nézni. Ilyenek annak a filozófiának az igazságai, amelynek James is harcosa volt s melynek homlokára az a jelentős mondat van írva

„Kezdetben vala a tett”

a tett, és nem a logos, az ige, a beszéd. Es az esemény, a tett volt teremtője mindennek. Ez a gondolkodás akár pragmatizmus, akár más nevek alatt, de kiválóan a huszadik század sajátja, és törekvése új: lehozni a filozófiát, az egész gondolkodást az égből a földre, a fogalomszisztémák mennyei örök igazságai helyett a valósághoz simuló, földi, fejlődő igazságokat keresni az ismernivalónak zavaros, gazdag tömegében, az élő, harcoló, folyton alakuló embervilágban. Hogy ne fölötte lebegjen fonalháromszögeivel, hanem benne éljen. Hogy ne a séma érdekelje, hanem a valóság. Hogy ne abstrakció-hálózat legyen, hanem az igazi életnek a szisztematizáló tudományos megértésnél teljesebb,

mélyebb, azt kiegészítő megértése. Egy modern empirizmus ez, minden eddiginél differenciáltabb és gazdagabb. És talán sehol sem fontosabb az ilyen filozófiai magatartás — mert valamilyet minden tudományban elkerülhetetlenül tanúsítunk — mint abban a tudományban, melynek legjobban kell védekeznie a szisztematizálás elhamarkodottságától, az élet tudományainak legbonyolultabbjában, a legmélyebb empirizmusra utalt társadalomtudományban.

Ezt a választ olvastam a sorok között kérdésemre. Bele nyugodtam másodszer is abba, hogy a társadalomtudomány társaságában Jamesnek van helye, ott Jamesről beszélni kell.

* * *

Egy embert kell tehát ma Önöknek bemutatnom, és azokra kell gondolnom, akik nem ismerik. Azonban meg akarom előbb mondani pár szóval, hogyan hiszem én, hogy a tanulmányozásra érdemes egyént tanulmányozni kell.

Az első kérdés az, hogy mit gondolt az egyén, és ez nem egyszerű. Nem tudunk teljesen behatolni egymás gondolatvilágába, az egyének impenetrabilitása nem pusztá fikció, mint az anyagé; mélyen valóságos a hozzáférhetlenségünk és képtelenségünk másokhoz férközni. És ha csak valamennyire is látni akarjuk másnak gondolatát, mindent el kell követnünk, hogy az erre legkedvezőbb szellemi konstellációba helyezük magunkat. És ha nemcsak sematikusan utánagondolni, hanem át is akarjuk élni ezt a gondolatot, akkor előlegezett szimpátiával kell közelednünk a gondolkodó felé s a pszichológiai analízis minden eszközét fel kell használnunk, hogy lehetőleg azt a gondolatot lássuk meg, amit egyénünk mutatni akart. Erre sohasem igyekezhetünk eléggé, mert vannak énünkben gyökerező hajlamaink, melyek korlátozzák hajlékonyságunkat, szűkítik szabadságintervallumunkat, s ebben a benső megértésben nem logikai, hanem pszichikai lényünk szerepel, ez a megértés lényegesen pszichológiai feladat.

A második kérdés az, mit gondolok az íróról én. Bele kell őt helyezni az általam elfogadott akár szisztematikus, aicár nem szisztematikus nézethalmazba. Az egyént a saját nézetem világitásában vizsgálom, azaz megalkotom róla a személyes kritikámat. Megállapítom, mily viszonyban van az ő gondolatvilága az enyémmel, interpretálok a gondolatát az én kifejezéseimmal, kifejezem az ő fogalmait s állításait az én fogal-

maimban. Összeeséseket és különbséget, rokonságot és eltérést találok — azaz nagyrészt logikai munkát végeznek.

Harmadik feladatunk az egyéni nézetek összevetésén is felülemelkedni. Meg kell próbálnunk a magunk személyes nézetéről is, az íróban talált és szimpatikusán átélt nézetekről is közömbösen vélekedni és mindkét gondolat-egészet visszahelyezni társaik közé s megtalálni helyüket ezekével szemben. Kerüljenek felszínre őszinte látásokból fakadó valóságelemeik, félreismert valóságokból szőtt babonáik, tudatos vagy nem-tudatos konstrukció-elemeik véletlenül becsúszott vagy szándékosan alkalmazott hipotéziseik. Próbáljuk belehelyezni az egyén gondolatvilágát a kritikának ez objektív légkörébe s akkor elvégeztük rajta a harmadik, lényegesen metafizikai feladatot, mely az egyén tanulmányozásának utolsó stádiuma.

Az első és harmadik feladatról meg szokás feledkezni. A pszichológiai belátás és a metafizikai kritika nem nagyon elterjedt tulajdonságok, és rendesen a második fázisba fül az első és harmadik. A kritikátlan elme ugyanis saját nézetén nem képes fölfedezni az egyéni bélyeget, azt egészében abszolút valóságnak veszi; másrészt az író gondolatának általa történt értelmezését habozás nélkül tekinti az író gondolatának. Ez a két tökéletlenség kisebb-nagyobb mértékben mindig jelen van[^] Innen sarjadnak a végtelen és csak erőszakkal lezárható polémiák s innen az a szomorú tény, hogy az ily polémiák eredménye rendesen alig több, mint az, hogy sikerült a gondolatokat úgy összebonyolítani, hogy végül mindkét fél a győzelem tudatában hagyhassa el a harcot. Félfigyellelmelemmel gondolkodók és rövidlátók módszere ez a második és konfúzus voltánál fogva érthető a népszerűsége.

Viszont az egyén megítélésének két értékesebb része, első és harmadik feladatunk teljesen soha keresztül nem vihető. Sem azt a másikat egyént, sem a tiszta valóságot nem éljük át egészen, legjobb esetben érintjük, de legtöbbször csak megközelítjük. A kérdés súlya azonban nem ott van, hogy ez első és harmadik vállalkozásban milyen lehet a siker, hanem ott, hogy ezt a kétirányú megközelítést, magunktól az egyén felé s magunktól a valóság felé tartást, egész szándékkal akarjuk. Ez csökkenteni fogja a második feladatnak az első és harmadikra való kiterjeszkedését, az egyén megítélésében a logika túlkapasait és lehetőleg visszaadja a pszichológiai s a metafizikai szemléletnek az őket megillető jogokat.

Mi, James egyéniségének tanulmányozásában csak az első feladatnak egy részét fogjuk vázlatosan, egy-két főgondolat megvilágításával elvégezni. Egészen saját gondolataim, sőt saját szavain keresztül kellene őt megmutatnom, de ehhez nem elég az a rövid óra, mely rendelkezésemre áll s így kénytelen leszek gondolkodásbeli magatartását előbb általában illusztrálás nélkül mutatni be; s azután főgondolatát, az igazság értelmezését elemzendő középpontul választva, ennek világításában nézni végig, hogyan alakulnak és mily megoldásra várhatnak ily magatartás mellett az emberi gondolkodás főbb problémái. Mindezekben teljesen Jamesnek akarom adni a szót, nem érintve seholsem a gondolataira vonatkozó személyes értékeléseimet. Jamesről fogok beszélni Önöknek, iparkodni fogok gondolatait úgy tárni fel mint ő gondolta őket, tekintet nélkül arra, milyen elbírálás alá lehetne vagy kellene esniök.

Jamesnek nem volt rendszere; akarta, hogy ne legyen. Hitte, hogy a rendszer torzítja a tapasztalást, mert szubjektív emberi szempontjainkat viszi bele az azokkal nem törődő természetbe. Nem fogok tehát ma gondolatsémát mutatni Önöknek, a séma önmagában még azokat a gondolkodókat sem érteti meg velünk, akiknek főcélja volt. Ki törődik ma Spinoza euklideszi formuláival? De amit beléjük öntött, az él. Filozófia nem annyi, mint szisztéma. Az élő filozófia, az a filozófia, melynek a „Kezdetben vala a tett” a jelszava, egészen más valami: az egyénnek élő és folyton ható személyes attitűdje, mellyel a valóságot nézi. A szisztéma ennek csak legmesszebbi származéka, legkülső burkolatja és a gondolati munka gazdag rétegei választják el tőle. Az egyén centruma ez a redukálhatlan valami, filozófiai egyéniség s nem értjük a gondolkodót, míg rá nem találtunk. Viszont ha rátaláltunk, akkor összes gondolatait mint gazdag forrásokat látjuk buzogni belőle és e pillanattól fogva úgy értjük emberünket, mintha gondolatai sajátjaink volnának. Ez azt jelenti, hogy rátaláltunk gondolkodónk első és alap-intuíciójára, mely átvilágít mindenben, amit tőle olvasunk, ha szemünk nem érzéketlen az egyéniségnek erre a leírhatatlan fényére. James különösen, és a legtöbbször mélyebben, követeli, hogy ily módon nézzünk a gondolatára. A sematikus megértés ráeső fényében színtelen és üres, csak az intuitív együtt-látás belülről jövő fényében látszik meg gondolatainak gazdag panorámája,

Mert James a mély felötlések embere és ezeken át kell megtalálnunk hozzá az utat. És a mindig hajlékony, gazdagé sőt sokszor literárisan szép forma, melyben gondolatai megjelennek, könnyíti megszeretésüket és megértésüket.

Az ember nívóját legnagyobb alkotásai adják meg és James legnagyobb, mint lélekismerő. Első nagy munkája pszichológia és semmiféle írásában sem hűtlen önmagához: mindig és mindenhol pszichológus. A lelket keresi mindenütt és megtalálja. Ha metafizikát, ha logikát mond, pszichológiát ír, marad a pszichikum látója, sőt lényegesen spirituális hajlamú, de sohasem vesztí el a tapasztalás talaját. Többre becsüli a tapasztaláshoz simuló, mint a logikailag éles kifejezéseket és félig kialakult gondolatokat is le mer írni, ha az igazság magvát érzi bennük. A vitában logikai nehézségekre pszichológiai tényekkel válaszol és így ellenfeleit sosem elégti ki. Ez a tudatos, szándékos pszichológiai empirizmus az angol tradíció empirizmusának talajából fakad, de újszerű, megnemesedett, nem hozza magával a tradíciós hitek sekélyességét s a régi empirizusból benne csak annak legértékesebb eleme, a valóság szeretete marad. Plato után Aristoteles, skolaszticizmus után renesszánsz, Descartes-ék után Hume, Kant értelmi kritikája után Bergson intuitív hiperkritikája: mind empirikus visszahatások a racionalizmus szélsőségeire s az abszolutista intellektualizmusnak a pragmatizmussal folytatott harcában ez ellentéteknek definitív szembekerülését szemléljük. Minden újraéledéskor finomabb és mélyebb mind a racionalizmus mind az empirizmus munkája és minden újabb szembekerülés közelebb hozza őket. Royce és James — két ellentétes irány élén harcoló elmék — helyenkint szembeszökően nyilatkozó mély rokonsága nem jelentesteien s a *Journal of Philosophy* lapjain lefolyt kis harc azon, hogy Bergsont a humanizmus vagy az abszolutizmus sajátítsa-e ki, talán még tanulságosabb ebből a szempontból; Bergson válasza nem a pragmatizmusnak, hanem James személyének ad igazat. Mindinkább világossá válik, hogy e két ellentétes gondolkodás-típus mindenike tartalmaz kétségtelen valóság-elemeket és ezeknek meg kell találniok egymást. S ha arra gondolunk, hogy az eleai bölcseknek értelmük azt mondta, hogy minden egy, semmi sem változik, vagy Zeno dilemmájára emlékezünk, hol az értelem állítja, hogy a nyíl nem mozog, a tapasztalás pedig azt veti ellen, hogy mégis mozog: ez abszolút és naiv ellentmondások után a gondolat tisztulás e mai folyamatáról elhihetjük, hogy empirizmus és racionalizmus

minél jobban elmélyülnek, annál lehetségesebbé válik kiegyenlítésük, föltéve, hogy nem formális igazságokat, hanem valóságot keresünk bennük.

Ez általános megjegyzéseket azért tartottunk szükségeseknek, hogy James gondolkodását a saját természetes háttérében lássuk, bármily halványak legyenek is; e háttér futólag odavetett vonalai. Lássuk most őt magát e háttér előtt lehetőleg konkrétan és közvetlenül. Talán legjobban fog sikerülni e közvetlen látás, ha filozófiai egyéniségét egy centrális gondolatán mutatjuk meg, azon a gondolaton, mely Őt szüntelenül foglalkoztatta, melyért sok támadást szenvedett és vitát fogadott el; nézzünk szembe az ő filozófiai énjével az igazság problémáján át. Ezzel egyszerre James gondolatkörének centrumában vagyunk.

Mi az igazság? Különös, hogy kérdezzük, válaszol James, hisz mióta emberiség van, folyton használunk egy ismeretlen választ, egy ismeretlen definíciót az Igazság fölismerésére. Naponta számtalanszor döntenek embermilliók arról, hogy valami igaz-e vagy sem. Mi az értelme, mi a tartalma ennek a döntésnek? Hiszünk valamit s az igazolódik azzal, hogy amit e hívés alapján teszünk, az sikerül. Mi az igazság? Hit és siker.

A víz két rész hidrogénből és egy rész oxigénből áll. Ez igaz. Mit jelent, hogy igaz? Azt, hogy ha e hitemre támaszkodva próbát teszek s a vizet elektrolízissel felbontva a folyamat termékeit két csőben felfogom, találok 2 térrész hidrogént és 1 térrész oxigént.

Tehát az igazság tartalma egy meggyőződés s egy esemény. Valami emberi és valami objektív.

Ez eddig egyszerű s a józan ész teljesen belenyugszik, míg kérdésekkel nem nyugtalanítják.

Azonban ily nyugtalanító kérdések vannak. Hogyan lehet olyasmit mondani, hogy valamely természettörvény igazsága csak emberi hitet és olykor bekövetkező eseményeket jelent? A Newton-féle eséstörvények nem volnának-e igazak, ha egy ember sem hinné őket s egy testnek sem volna alkalma esni? Az igazság kétségtelenül valami objektívebb és állandóbb, mint pusztán hit és igazolódás, ezektől függetlenül kell lennie és bizonyára a dolgoknak egynémely tulajdonsága vagy e tulajdonságok logikai viszonyainak szövevényei. Az igazság nem függhet sem tőlünk, sem az események bekövetkezési alkalmaitól, az valami leírhatatlan, abszolút, objektív dolog, mely hitektől,

igazolódástól függetlenül, önállóan, mindenkorra, változatlanul fennáll.

A józan ész igen toleráns, erre is azt mondja, hogy van benne valami. Ne keressük, miért mondja, ez az intellektualizmus messze analízisére vezetne, hanem várjuk meg, mit válaszol e nehézségre James, a pragmatista.

Az igazság nem független az emberi megismeréstől. Nem is teljesen az emberi megismerés műve, mert a valóság nem formálható tetszés szerint. Az igazság alakításában része van a valóságnak, de az embernek is. Az igazság sem érintetlen valóság, hanem feldolgozott valóság és a feldolgozás a miénk. A valóság maga elnevezetlen, megfogalmazatlan, közvetlen élmény s hogy igazság legyen belőle, keresztül kell mennie emberi érdekeinket szolgáló megismerésünk gépezetén; szavakban kifejezhető fogalmakká kell tagozódnia és eredeti egységét fogalmi relációk formájában kell visszakapnia. Legmélyebb pszichikai élményeink mutatják legjobban a kettősséget, a bennük felöltő közvetlen valóság különbözését a feldolgozott, kifejezett formától, melyben már mint igazság jelenik meg.

Azonban, folytatja ellenfelünk, e kettősség érthetetlen marad e két elem viszonyának megértése nélkül. Mi köze van amaz átélt valóságnak a kifejezett igazsághoz? Mi köze van hitünknek a tényhez, mely azt igazolni látszik? Valami értelmi, állandó viszonyban kell lenniök, hasonlítaniuk kell, egymásnak megfelelniük, szigorúan azonosaknak kell lenniök. A hit akkor igaz, ha eseményt másol, az „igazság” akkor igaz, ha valóságot másol. A természet kópiája legyen az emberi megismerés, enélkül nincs igazság.

De lehet ennek értelmet adni? — kérdezi James. A tapasztalás a maga közvetlenségében ad-e nekünk hírt ily másolásról? A matematikai formula vajon másolja a természetet? A biológiai „törvény” másolja-e az életet? Feledjük el egy pillanatra merev logikai formuláinkat és kérdezzük meg a pszichológiai szemléletet, ily másolatokból áll-e ismeretünk? Mi történik, mikor igazságot keresünk és találunk? Dolgozunk a valóságon és nem másoljuk, hanem hozzáadunk. Az igazság „nem megkettőzést, hanem hozzáadást jelent, nem már teljes valóságok belső másolatait, hanem a valóságokkal együtt-dolgozást.”* S ha a valóság „megtűri a hozzáadást és az egész helyzet harmonikusan folytatódik

* *Meaning of Truth.* (60. old.)

és gazdagodik, gondolatunkat igaznak fogjuk tartani.”* „Az igazság tehát nem ideáink viszonya nem emberi valóságokhoz, hanem tapasztalásunk fogaimi részeinek viszonya annak érzékleti részeihez.”** E viszony nem az identitás, mert „absztrakt fogalom sosem lehet konkrét valóság érvényes mása,”*** mert a valóság mozgalmassága kimeríthetlen mozdulatlanságra hajló fogalmaink számára s így „a lét talaja logikailag teljesen sötét marad számunkra.” † Tehát tudásunknak nem a másolás hűsége, passzív összehasonlítás lesz a kritériuma, mert ily másolást csak intellektuális rá-látásokkal, tapasztalatilag azonban sohasem lehet fölfedezni; tudásunknak aktív kritériuma lesz, cselekvő részvétel a szóbanforgó törekvésekben, tettekben nyilatkozó próba s így a pragmatizmus, e radikális empirizmus, James-féle formulája szerint „tudni annyi, mint termékeny viszonyba kerülni a valósággal”. ††

Így mégis egyéni próbákká süllyed az igazság — hangzik az ellenvetés. Nem lesz még csak ideális értelme sem az abszolút egyéntelen, mindenkori érvényű igazságnak és ez esetben e sosem teljes értékű, mindig csak bizonyos fokú igazságok mily minta felé tartanak, honnan vegyék értékük rangját, hogyan ismerjük fel, ha magasabb igazságértékhez jutottak? Ily gondolkodásban mi lehet az abszolút igazság, ha minden kritérium apró relatív sikereinkben merül ki?

Abszolút igazság, értelmi ideál, — halljuk a választ. De mint ideál, mint iránymutató megvan és hat. „A lélek teljes összeömlése a valósággal ez volna az igazság abszolút határa.” ††† „Ha egy idea nemcsak a valóság felé vagy reá, de hozzá annyira közel vezetne, hogy összeolvadhatnánk, az ezáltal abszolút igazsággá válnék”,* és „a kielégítés *pari passu* nő az ily valóság megközelítésével”.** Ez a valóság lényegesen empirikus, ő az alapja minden fogalmi elrendszerezésnek, mely azonban távolít tőle ahelyett, hogy közelebb vinne hozzá. Ez a lényegesen empirikus valóság elég önmagának, nem szorul semmiféle logikai támasztékra, a logikai feldolgozás, átdolgozás

* U. ott 67. old.

** U. ott 82. old.

*** *The will to believe*, 69. old.

† U. ott 72. old.

†† *The Meaning of Truth*. (80—81. old.)

††† Ugyanott 156. old.

* Ugyanott 157. old.

** Ugyanott.

is azért kell neki, hogy számunkra használhatóvá váljék. „Abból a tényből, hogy véges tapasztalatok egymás támogatására szorúlnak, a filozófusok észrevétlenül mennek át arra a gondolatra, hogy a tapasztalatnak *überhaupt* szüksége van valami támasztékra. A humanizmus ezt tagadja s ez lesz a gyökere a legtöbb visszatetszésnek, mellyel találkozik”.*

Ha azonban az igazság ezen empirizmuson belül marad, ha nem adunk neki a gondolkodó egyéntől független, abszolút logikai kritériumokat, sem azt nem hisszük, hogy a tapasztaláson túl bizonyos megismerhetlen objektumok az igazság kontrolálói, sőt forrásai; ha elmerülünk ebbe a pszichológiai empirizmusba és sem intellektuális, sem transzcendentális támasztékot nem adunk neki, akkor a tapasztalat zavaros fluxusában nem tudunk többé különbséget tenni a megismerő egyén s a megismert tárgy között és e kettő összebonyolításával az igazság ismét szubjektívvá válik.

Nem, felel a pragmatizmus. Az ismerő és ismert különbségét, mint tapasztalásszolgáltatta megkülönböztetést e tapasztaláson belül, legalább csírájában fel kell találnunk. Az ismeretszerzés pszichikai attitűdök sorozata, mozgás, mely az egyénből kiindultan halad a tárgy felé. E konkrét tapasztalati folyamatban nincsen ugrás, utólagos megkülönböztetésekből erednek láncszemei és „kiindulópontja az ismerő, végpontja az ismert”.** Nincsenek elválasztva egymástól s az ismerő alanyt a megismernivaló tárggyal a gondolkodás mozgásának folytonossága köti össze. Elszakadni csak akkor fognak és találkozásuk csak akkor válik problémává, ha az ismerő és ismert szók alá nem azok valóság tartalmát, hanem abstrakcióját gondoljuk. Abstrakt alany és abstrakt tárgy nem találkozhatnak, az igazságban nélkülözhetlen közeledésük abszurdummá válik és nem oldható meg másként, mint a transzcendentalisták „halálugrás”-ával. Abstrakt ismerő és abstrakt ismernivaló különvált dolgok, de mihelyt közeledésükről van szó, kiderül összeférhetlenségük s általuk az igazság szónak értelmet adni nem lehet. Viszont a konkrét ismerő és konkrét ismernivaló nincsenek elszakítva egymástól, empirikus folyamat kezdő és végfázisai gyanánt függenek össze egy megismerési folyamat révén, mely maga az igazságkeresés. Intellektualistánk tehát nemcsak megkülönböztet ismerőt és ismertet, de úgy elszakítja őket egymástól, hogy újra össze-

* *The Meaning of Truth*. 91. old.

** Ugyanott 106. old.

kapcsolásuk csak egy érthetetlen ugrás árán válik lehetségessé. A pragmatizmus megtartja az empirikus kontaktust közöttük s bár látja különbségüket, megérti találkozásukat is.

Az absztrakciónak tehát nem volna semmi létjoga? — vetődik fel a kérdés. Nem volna szabad absztrakt általános igazságokról, minden az emberi tudás ideáljáról beszélnünk? Mivé lesz az igazság, ha minden feldolgozott tudásunkat vissza kell öntenünk a tapasztalás konfúzus folyamába?

Az absztrahálás emberi tudásunknak mindig leghatalmasabb eszköze marad. De meg kell érteni szerepét és jelentését. Az absztrakció a maga konkrét anyagának nem elszegényítése, a tulajdonságnak, melyet kidomborít, nem szabad elszakadnia a konkrét egésztől, melynek része volt, és szerepe nem az, hogy a valóság egyik elemének intellektuális másolatát adja és azt külön a többitől „elvontan” szemlélje, hanem az, hogy az eredetileg egy és nem diszkrét elemekből álló tapasztalást ily intellektuális nézőpont hozzáadásával gazdagítsa. Feladata „szellemileg szélesíteni pillanatnyi tűnő tapasztalatainkat úgy, hogy gondolt következményeket adunk hozzájuk”.* Mihelyt elvonnók a maga éltető valóságától, mellyel együtt van csak értelme, nem használhatnók többé, mert holt elemmé vált, melyről még azt sem tudjuk elgondolni, hogy „halálugrás” nélkül más ily elemmel ellentmondás nélküli viszonyba kerüljön. Az ilyen absztrakció a maga valóságos és értelmet adó „környezete” híján csak holt vitákra, konvencionális fogalomszövevények formálására alkalmas; ha az absztrakciót működésbe akarjuk hozni, ha segítségével mondani akarunk valamit a valóságról, akkor azt teljes reális alapanyagával együtt kell használnunk, enélkül igazságaink teljesen fiktívek és talált összefüggéseink konvencionálisak lesznek. A szegény absztrakció kényelmes vita-eszköz és rendszeren annál elítélőbb kritikákra vezet, minél intenzívebb a kritizált gondolatnak valóság-értéke.

Így válaszol James azoknak az intellektualista támadóknak, akik az ő tapasztalattal teli s mindig a valósághoz simuló gondoláit előbb ily szegény absztrakciókká fagyasztják s ezekre alkalmazott formális okoskodásokkal, dilemmákkal, szillogizmusokkal kritizálják. Teljesen igazuk van, míg a valóság helyébe tett fogalom-hálózatukban maradnak; de nem lesz igazuk James ellen, aki sohasem gondol pusztá sémát, aki mindig kontaktusban marad a tapasztalással s akiről visszapattannak a szegény-

* *The Meaning of Truth*. 248 old.

abstrakciók fegyverei. Ily gondolkodásbeli magatartás mondatja vele e nagyon konkluzív sorokat: „elítélünk minden fix, örök, racionális, templomi filozófiai rendszert. Ezek ellentmondanak a természet drámai temperamentumának ... ügyetlenül személyesek és mesterkéltek, ha még nem a képtelenségig bürokratikusak is; mi ezektől az igazságnak szabad, mozgalmas vadonjai felé fordulunk.”

Nem mélyítjük tovább e gondolat analízisét. Azért foglalkoztunk vele, hogy meglássuk benne Jamesnek mindig és mindenütt megnyilatkozó sajátos magatartását, és legalkalmasabbnak találtuk e célra épen az igazságnak a gondolatát, mert legalább is munkásságának második felében, ez foglalkoztatta írónkat leggyakrabban és legélénkebben. A gondolat mögött, bár részlet-megvilágítások híján csak körvonalaiiban, de látjuk magát a filozófust, akit csak a pszichizmusnak közvetlen empirikus látása elégít ki és aki mind tudatosabban alkalmazza a maga empirikus látásait logikai nehézségek kiküszöbölésére és metafizikai kérdések megoldására.

Lássuk most megbeszélésünk utolsó részében, mit válaszol ez a „radikális empirizmus” — amint James nevezni szereti — a nagy filozófiai problémákra. Más szóval, milyen lesz ez az empirikus igazság-értelmezés munkában, hogyan fog ez a tapasztalati attitűd az igazság gondolatával operálni azokon a kérdéseken, melyek mindenkor nyugtalanították az emberi gondolkodást.

Ily probléma a determinizmus és a szabad akarat kérdése. Az előbbinek alapja egy bizonyos racionális érzélem, a megszokottság nyugalmanak kívánása, nem ismerésvágy önmagáért az ismeretért, hanem cselekvés-érdekeink parancsolta szükséglet a közvetlen jövő előrelátására. Kezdetben vala a tett, halljuk a sorok között és a tett kényszere teremtette a tudást. A siker titka az előrelátás és a tett sikerülni akar, tehát jósolnia kell. Borzadás az ismeretlentől, visszautasítása minden újnak, az átlag és a civilizálatlan ember idegengyűlölete, a tudomány radikális hajlama minden *evolution créatrice* tagadására s az intellektuális filozófia szabadkozása az akarat-szabadságtól: mind a sikeres cselekvésre való vágyódás méhéből születtek s a tett kényszerének származékai. Az értelem jósló eszköz, és gyakorlati eredetű** s

* *Meaning of Truth*. 77. old.

** *The Will to believe*. 85 old.

maga „az ismeret tökéletlen, míg cselekvésben fel nem oldódott”,* azt ismerjük, amivel bánni tudunk”,** ha kezünk, ha gondolkodásunk bánik vele.

Előlegezett hitekkel dolgozunk és minden tettünk egyszerűsmind igazság-keresés is. Minden hit munka-hipotézis, vannak köztük pár percnyi életűek, melyeknek sikerét vagy kudarcát eldönti egy kézmozdulat és vannak köztük hosszúéletűek, melyekkel emberöltők dolgoznak, míg megérttek a sikerre vagy kudarcra és vannak köztük olyanok, melyek addig élnek, míg az emberiség s működésben lesznek mindaddig, míg cselekvő lények lesznek a mindenségben. Naponta ezer apró munka-hipotézist döntök el egy-egy mozdulattal, a darwini gondolatot emberöltők munkája érleli s a determinizmus, a mindenségnek abszolút törvényszerűségébe vetett hit oly munkahipotézis, mely addig él, míg az emberiség. Hogy a világ szükségszerűen egybefonódó törvényszabályzatok játéka-e, vagy öntudatos, önmagából élő szabad teremtés műve-e, arra nincs válasza tudásunknak. Előlegezett hit mind a kettő, cselekvés-szülte érzelmi csírákból fejlődött mind a kettő s az emberi gondolkodásban működésben van mind a kettő. Az emberiség léte maga kísérlet eldöntésükre. De míg az utolsó lény meg nem tette utolsó tapasztalatát és ki nem mondta utolsó mondanivalóját: addig kérdések, előlegezett hitek, munka-hipotézisek maradnak s igazság-értékük arányos a belőlük folyó tettek sikerével. Bármelyiknek teljes elhívése és világ-alappá tétele szubjektív, intellektuális gyönyörűség. „Tudományos és filozófiai ideáljaink mind ismeretlen isteneknek emelt oltárok”*** és „a tényeknek alig van közük ahhoz, hogy deterministák vagyunk-e vagy sem”† mert e kérdés súlypontja nem arra esik, hogy mi történt, hanem arra, hogy mi történhetett volna. Egyes tények közelítő törvényszerűségéből világ-determinizmusra, mint valóságra következtetni ép oly naiv dolog, mint egyéni pszichék létéből a világ fölötti egyistent gondolni. Mindkettő intellektuális rálátás a tényekre, ismerettilag azonos rangú eredmények. Ismeretlen isteneknek emelt oltárok. „A törvényszerűség ép úgy, mint a szabad akarat. Ha ezt elfogadjuk, akkor egyenlő fegyverekkel küzdhetünk. De ha valaki azt állítja, hogy szabadság és változatosság elsősorban szubjektív követel-

* Ugyanott.

** Ugyanott 86. old.

*** *The will to believe*. 247. old.

† Ugyanott.

mények, szükségszerűség és törvényszerűség pedig valami egészen más dolog, akkor nem látom át, hogy lehet egyáltalán vitatkoznunk.”*

E munka-hipotézisek kisebb-nagyobb értékéről a valóság dönthet. De hogy ők maguk valóságok legyenek, annak értelmet sem tudunk adni.

A determinizmus óriási használati értékéről a természet-tudomány haladása tanúskodik. A másik, a morális hipotézis, melynek legégetőbb kérdése, hogy van-e spirituális élet, soká maradt a szubjektív hitek útján és csak korunkban fordult a ténygyűjtés módszeréhez. James a *Psychical Research* munkásságára céloz itt, mely tényeket keres és rendez, hogy erre a kérdésre felelhessen.** Addig is, míg válaszol — ha válaszolhat — mint munka-hipotézis milliók életében szerepel az önálló spirituális élet hite vallás formájában.

A vallásos hit*** pragmatiztikus értéke sokét foglalkoztatja Jameset és módszeréhez híven itt is teljesen a tapasztaláson belül marad munkásságával. Keresi azokat az egyéni élményeket, melyekből a vallásos hit táplálkozik és megtalálja őket bizonyos egyéni revelációkban, melyek néha rudimentárisak és semmiféle kidolgozott vallási szisztémából nem táplálkoznak, máskor hosszas misztikus előéletnek az elfogadott vallási rendszer minden vonását eláruló eredményei. A vallásoknak lényegesen ezekben a misztikus tapasztalatokban keresendő az eredete. E tapasztalatok arra nézve, aki átéli őket, minden érzékelhető valóságnyuított meggyőződésnél ellenállhatlanabb valóság-érzéssel járnak s rendesen annyira birtokukba kerítik az egyént, hogy az egész életét szerintük irányítja s minden ezen kívül eső valóságot megvetve, profétává, szentté, vallásalapítóvá leszen. Meggyőződésének ereje kiterjed a tömegre, mely homályosan, de szintén érez ily természetű szükségleteket és kész vezetetni magát e vallás-géme-k által, kiknek hite közvetlen élményekből fakad.

E nagy hitek értékét használatuk sikere dönti el és a megtéréseknek eszmélet-alatti előkészületen alapuló, váratlan megjelenése azt mutatja, hogy e hitek igazolódása eszméletünk köznapi nívóján meg nem történhetik. Kell valami tágabb és talán magasabbrendű eszméleti lehetőségnek lenni körülöttünk s

* *The will to believe*. 148. old.

** Ugyanott 299-327. old.

*** *The varieties of religious experience*.

a *subconscient* jelenségek pszichológiai ténye is erre mutat. Hogy ez milyen természetű és tartalmú, arra nézve azok, kiknek misztikus revelációik voltak, biztos hitekkel rendelkeznek; e hitek azonban közölhetlenek s akik nem élték át őket, nem képesek elfogadni őket és nincs is semmi okuk arra, hogy elfogadják, kivéve azt a személyes vágyat, mely igen sok embert visz misztikus látások- nélkül is ily hitekre.*

Ezek az úgynevezett ráadás-hitek (*overbelief*) az egyéniség legérdekesebb vonásai James előtt. Ebben a kijelentésben is az empirista, a pszichológus, az individualista áll előttünk. E ráadás-hitek néki épen azért érdekesek, amiért az objektív ízlésű ember megveti őket, érdekesek, mert egyéniék. A tudomány mindent uniformizál, magunk is géppé válunk szemében, mind egyformák leszünk, mind egyformát hiszünk, egyformát gondolunk. Es ez a könyörtelen egyformaság nem lehet egészében igaz. Mert amit igazán átélünk, az nem tud semmit erről az egyformaságról, az csak utólag ráerőszakolt szabályként tűri meg a szigorú törvényt. Minden igazi egyéni megnyilatkozás kihágás a törvény alól s mégis egyéni iniciatívák a fejlődés hordozói. A nagy ember a fejlődésben motorikus elem, ő a kezdeményező és szerepe megfelel a Darwin-féle spontán variációnak, melyet emiatt a természet, amott a társadalom juttat sikerre vagy buktat el. S ha nagy ember a társadalmi életben föllépő spontán variáció, akkor ő az első adott, s a törvény csak a környezet ráhatását magyarázza, de nem keletkezését magát.**

Íme James, ki bármely irányban mélyed el a tapasztalás szemléletébe, mindenütt oly maradékjelenségekre akad, melyek túlhágják a meglevő természettörvények hatáskörét. Sokáig nem keresi ennek miértjét, egységes forrását. Etikai kérdések állítják meg a félúton, etikai szempontokból néz világhipotézisekre. A determinizmusban az döbbsenti meg, hogy korlátlan és föltétlen pesszimizmusra vezet, mert ha csak egyetlen dolognak is kár volt megtörténnie, az egész mindenség léte elhibázott dolog, mert a mindent mindennel összekötő törvényhálózat szerint ama dolog okainak kutatásában sehol sem lehet megállanunk.*** Ezt a pesszimizmust csak a nemtörődés (emberileg lehetetlen) vagy a világ morális alapozásába vetett hit oldja fel s ezért a pesszimizmus vallásbetegség. Szuggesztív példája a szenvedő

* *The varieties of rel exp.* 327—378.

** *The will to believe.* 216-254.

*** Ugyanott, 145-183.

kutya esete, melyen viviszekciót végeznek. A kutya csak szenved, elmerül fájdalomban és ha e percben világfelfogást alkotna, az kétségtelenül pesszimizmus volna. Pedig ha tudná, hogy hallatlan szenvedései árán az emberi tudást gazdagítja s ezzel nemzedékek boldogságát mozdítja elő, magasztos érzések járhatnák át szenvedése közben és megváltónak érezhetné magát, lehetetlenné válnék számára az abszolút pesszimizmus. Lehet, hogy a szenvedéseiben elmerülő pesszimista ép oly rövidlátó, mint ez a szenvedő kutya és lehet, hogy — ismét ráadás-hit, amit hallani fogunk — nagyobb látókörű eszmélettel a pesszimista sem maradna egészen pesszimista és talán elhinné, hogy érdemes élni. És akkor már érdemes volna, mert ez lényegesen pragmatista igazság, mihelyt elhittük, igazzá válik. E hittel azonban pluralizmus jár. Minden monizmus intellektuális ábránd és a tapasztalás egyet sem igazol, csak a pluralizmus fér össze a tapasztalás gazdagságával, a jó és rossz ezer változatának együttes, kevert létével.

Így közeledik James utolsó, nagy dilemmájához és talán nem nagyon lényeges, hogy épen az eszmélet elemzésével vezet be. Gondolkodásának a felületes szemlélő előtt talán ingadozó, de a mélyebb analízis szemében határozott iránya erős szellemi rokonságba hozza őt korunk nagy metafizikusával, Bergsonnal. Akik Bergsont ismerik, azoknak érezniök kellett a mondottakban ezt a rokonságot s azok előtt csak természetes fejleménye lesz a hallottaknak az a dilemma, mely James-et Bergsonhoz vezet.

Vagy fel kell adnunk az identitás-logikát, — írja James — vagy el kell fogadnunk, hogy a tapasztalás alapján véve irracionális.* Elolvassa Bergsont és ez dönt. Lelkesülten csatlakozik a nálánál jóval fiatalabb gondolkodóhoz és ezzel a saját szellemi életének elévülhetlen fiatalságát illusztrálja, mert nem öregedhet el annak gondolkodása, akinek 70-ik éve körül még elég szellemi frissége van nagy impressziókra. Gondolkodásának naivul nemes őszinteségét, mély rokonérzést érdemlő önismeretét sohasem mutathatta volna meg jobban, mint ezzel a nyílt és lelkes vallomással. „Fogalmak az idői folyamból vett embercsinálta kivonatok”,** mondja Bergson szellemében s így folytatja: Nagy hasznuk miatt ezt elfeledték „s végre úgy

* *Pluralistic Universe*. 211. old.

** Ugyanott.

tekintették őket, mintha holmi felsőbbrendű, változatlan, világos, isteni levők volnának s a nyugtalan, zavaros világgal kifejezetten ellentétesek. S ez utóbbi csak meghamisításuk ...” Mindez természetesen folytatja azt a gondolatát, hogy a fogalom, mint absztrakció, ne kifosztogassa, hanem gazdagítsa a világot, segítsen rendezni, de ne képzeljük róla, hogy mintája, másolata, vagy leírása lehet a tapasztalati világnak.

Ez teljes harmóniában van azzal, hogy az ismeret az észrevett rend átalakulása fogalmi renddé, hogy „közvetlen megismerés és fogalmi tudás egymást kiegészítik”.^{*} James elismeri Bergsonnal, hogy a metafizikában a közvetlent keressük, ez az igazabb, teljesebb ismeret és átlátja, hogy Bergson ennek megvilágításával „teljesen felfordítja a tradicionális platói tanítást”.^{**} Nem értelmi sémákat, hanem a valóság igaz látását kívánjuk ezentúl a filozófiától s a metafizika közelebb fog jutni ehhez, mint a szisztémákra utalt tudomány. „Nyissuk fel Bergsont, — írja — és minden oldalról új horizon. A valóságról beszél, ahelyett, hogy ismételné, amit poros elméjű professzorok írtak arról, mit más előttük élt professzorok gondoltak.” Nem ez az útja a filozófiának; nem az a feladata, hogy sémát sémára halmozva próbálgassa egy emberéltelen belül jól-rosszul elvégezni azt, amire a tudomány fejlődésének egészében, milliók munkáját használja fel. Ugyan „reméltem — írja később — hogy valami jobb intellektuális módszer kivezet a nehézségekből, de csak Bergson olvasása után láttam, hogy az intellektuális módszer használata maga volt a hiba. Láttam, hogy Sokrates és Plató óta a filozófia hamis nyomon járt, hogy az intellektuális nehézségekre intellektuális választ sohasem kapunk s hogy a tőlük való megszabadulás útja távol attól, hogy ily válasz fölfedezése volna, ellenkezőleg az, hogy bezárjuk füleinket a kérdés előtt. Így mentem keresztül azon a „belső katasztrófán”, melyről Önöknek beszéltem. . . Nem mondhatok többet; hadd adja meg maga az élet a leckét.”^{***}

Az ily csatlakozás több, mint személyes szimpátia. Ez a pragmatizmus beömlése a bergsonizmusba, nyílt jele annak, hogy a pragmatizmusnak addig nincs talaja, míg azt az intuícióban nem találja. Nem felejtethetjük ki e helyen ennek mélyenjáró

^{*} *Pluralistic Universe*. 256. old.

^{**} Ugyanott 252. old.

^{***} Ugyanott.

okait. Hisszük, hogy James az egyetlen utat mutatta meg követőinek, mikor az első bevallottan és teljesen intuitív filozófiához csatlakozott azzal, hogy Bergsonban saját gondolatainak beteljesedését látta meg. Nagy, őszinte, gazdag szellemi életének ez volt utolsó gesztusa, hívó ujjmutatás a jövő felé, tiszta örömmel való elismerése egy messzebbre világító gondolatnak. És leírta utolsó könyvének utolsó szavát azoknak a nyugalmával, akik önmagáért szeretik a gondolkodást: *Ring out, ring out my mournful rhymes, and ring the fuller minstrel in.*

